

NADİR ÖZBEK
Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet

NADİR ÖZBEK 1966'da Mut-Mersin'de doğdu. Yüksek öğrenimini 1991 yılında Boğaziçi Üniversitesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği'nde tamamladı. Yüksek lisans derecesini 1994 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden, "Abdürreşid İbrahim ve Rusya Müslümanları" konulu tezle aldı. Doktorasını 2001 yılında, ABD'de Binghamton Üniversitesi (SUNY) Tarih Bölümü'nde "The Politics of Welfare: Philanthropy, Voluntarism and Legitimacy in the Ottoman Empire, 1876-1914" başlıklı tezle tamamladı. Son dönem Osmanlı sosyal ve siyasi tarihiyle ilgili çalışmaları *Tarih ve Toplum*, *Toplumsal Tarih*, *Toplum ve Bilim* ve *New Perspectives on Turkey* dergilerinde yayımlanmıştır. Halen Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde öğretim üyesidir. Yayımlanmış, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar* (Tarih Vakfı/Emeklilik Gözetim Merkezi, 2006) adlı bir kitabı vardır.

İletişim Yayınları 836 • Araştırma İnceleme Dizisi 129

ISBN-13: 978-975-05-0071-8

© 2002 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-6. Baskı 2002-2016, İstanbul

7. Baskı 2020, İstanbul

EDITÖR Asena Günal

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK SEDA MIT

KAPAK FOTOĞRAFI Darülaceze yetimhanesi: Avusturyalı bakıcılarıyla birlikte bir grup yetim.

UYGULAMA Suat Aysu

DÜZELTİ Asude İkinci

DİZİN M. Cemalettin Yılmaz

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

NADİR ÖZBEK

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet

Siyaset, İktidar ve Meşruiyet
(1876-1914)

i l e t i Ő i m

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	9
SUNUŞ.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

<i>Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Hayır İşleri, Siyaset ve Meşruiyet 1876-1914.....</i>	23
--	----

BİRİNCİ KISIM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL DEVLETİN OLUŞUMU 1800-1914

İKİNCİ BÖLÜM

<i>Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet, Yoksullar ve Sosyal Yardım Uygulamaları 1800-1914.....</i>	47
Osmanlı Belgelerinin Diliyle Yoksullar.....	49
Merkezî Devlet ve Yoksullar: Muhtâcın Maaşı Uygulaması.....	53
Yerel Yönetimler ve Yoksullar.....	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

<i>Osmanlı İmparatorluğu'nda Dilenciler ve Serseriler 1750-1914.....</i>	65
Tanzimat'ın İlanından Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Dilenciler.....	67
İkinci Abdülhamid Döneminde Dilenciler ve Kamusal Söylem.....	77
Meşrutiyet Rejimi ve Kent Yoksulları.....	92
Yeni Serseri Kanunu'nun Uygulanışı.....	104

İKİNCİ KISIM
OSMANLI REFAH SİSTEMİNİN
MONARŞİK BİÇİMLERİ 1876-1908

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İkinci Abdülhamid Döneminde

<i>Atiyye-i Seniyyeler ve İktidarın Meşruiyeti</i>	117
Padişah Hediyeleri ve Siyaset.....	120
İkinci Abdülhamid Dönemi Öncesinde Atiyye-i Seniyyeler.....	124
Abdülhamid'in Hediye Sisteminin Mali Kaynakları.....	127
Abdülhamid ve Sadaka-i Seniyye.....	131
Abdülhamid'in İktidar Stratejisi ve Paternalist Siyasî Söylem.....	135
Toplu Sünnet Törenleri.....	136

BEŞİNCİ BÖLÜM

<i>Abdülhamid'in Hayrat ve Meberratı</i>	151
Abdülhamid'in Hayratının Türlerine Göre Dağılımı.....	157
Dini Kurumlar İçin Yapılan Harcamalar.....	158
Eğitim Alanında Yapılan Harcamalar.....	165
Bayındırlık Alanında Yapılan Harcamalar.....	168
Sosyal Yardım Alanında Yapılan Harcamalar.....	170
Abdülhamid Hayratının Coğrafi Dağılımı.....	174

EK 5.1

<i>Abdülhamid Hayratına İlişkin Tabloların Hazırlanmasında İzlenen Yöntem</i>	182
---	-----

ALTINCI BÖLÜM

<i>İkinci Abdülhamid'in Hayır Kurumları</i>	195
Darülaceze Kurumu.....	199
Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi.....	216
Darülhayr-ı Âli.....	237

YEDİNCİ BÖLÜM

<i>Abdülhamid Rejimi ve Gönüllü Yardım Faaliyetleri</i>	255
---	-----

ÜÇÜNCÜ KISIM
İKİNCİ MEŞRUTİYET VE GÖNÜLLÜ
FAALİYETLER 1908-1914

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Sosyal Refah Alanında

<i>Yeni Yönelimler ve Dernekleşme</i>	275
Müessesat-ı Hayriyye-i Sıhhiyye İdaresi ve Sosyal Yardım	276
Fukaraperver Cemiyetleri.....	278
Meşrutiyet Rejimi ve Kamusal Alanın Kontrolü.....	290

DOKUZUNCU BÖLÜM

<i>Savaş, Milliyetçilik ve Yardım/Bağış Cemiyetleri</i>	295
Osmanlı Donanma-yı Milliye İane Cemiyeti.....	297
Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti.....	305
Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti.....	307

ONUNCU BÖLÜM

<i>Sonuç</i>	325
--------------------	-----

EK: ÖRNEK BELGELER.....	335
-------------------------	-----

KAYNAKÇA.....	353
---------------	-----

DİZİN.....	373
------------	-----

Osmanlı vilayetleri, 19. yüzyıl sonu.

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu kitaba emeği geçen herkese teşekkür ederim. Bu çalışmayı, Binghamton Üniversitesi'nden Donald Quataert, Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj ve Jean Quataert'ın yardımları olmadan tamamlayamazdım. Donald Quataert'ın, Binghamton Üniversitesi'nde bulunduğum beş yıl boyunca göstermiş olduğu her türlü desteğe ve dostluğa müteşekkirim. Osmanlı tarihçiliğine eleştirel bakışıyla Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, bana birçok noktada esin kaynağı olmuş ve çalışmamın her aşamasında desteğini sunmuştur. Jean Quataert ise, Avrupa tarihçiliğinde sosyal refah ve hayır işleri konularında yol gösterici olmuştur. Binghamton Üniversitesi'nin sağlamış olduğu akademik ortamın ve bursların önemini de burada belirtmeliyim.

Uzun yıllar öğrencisi olarak bulunduğum Boğaziçi Üniversitesi'nin akademik ortamı ve özellikle de Tarih Bölümü ve Atatürk Enstitüsü öğretim üyelerinin desteği benim için son derece önemli olmuştur. Burada özellikle Şevket Pamuk ve Zafer Toprak'ın isimlerini anmak istiyorum. Şevket Pamuk Binghamton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde

doktora başlamamda etkili olmuş ve çalışmalarımı her zaman teşvik etmiştir. Zafer Toprak, yüksek lisans öğrenciliği yıllarımdan bu yana yardımlarını hiçbir zaman esirgememiş ve sohbetleriyle her zaman çalışmalarımda yol gösterici olmuştur. Selim Deringil'in son dönem Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili dersleri ve Abdülhamid dönemi üzerine yaptığı çalışmalar, benim de aynı döneme ilgi duyduğumda vesile olmuş ve bu kitabın söz konusu dönemle ilgili tezlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Mühendisliği bırakıp tarihçiliğe geçmekte aynı kaderi paylaştığım Asım Karaömerlioğlu benim için her zaman moral destek kaynağıdır.

Burada ayrıca Villanova Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Mine Ener'in ismini anmalıyım. Ener'in on dokuzuncu yüzyılda Mısır'da yoksulluk üzerine yapmış olduğu çalışma, benim için bir cesaret kaynağı olmuştur. Mine Ener, Amy Singer ve Michael Bonner'in Michigan Üniversitesi'nde (Ann Arbor) 2000 yılında düzenlemiş oldukları "Ortadoğu Tarihinde Yoksulluk ve Hayır İşleri" konulu konferans bu kitaptaki tezlerimi netleştirmemde benim için son derece yararlı olmuştur. Konferansta sunmuş olduğum tebliğ daha sonra bu kitabın dördüncü bölümü için temel oluşturmuştur. Konferans katılımcılarına, özellikle de tebliğimi ayrıntılı bir şekilde değerlendiren Leslie Peirce'a teşekkürlerimi ifade etmeliyim.

Bu kitap büyük oranda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda yaptığım araştırmalara dayanmaktadır. Her iki kurumun çalışanlarına da teşekkür borçluyum. Ayrıca, Topkapı Fukaraperver Cemiyeti yöneticilerine, Cemiyet'in Osmanlı dönemine ait karar defterini inceleme fırsatı verdikleri için teşekkür ederim. İstanbul'daki araştırmalarım ve Binghamton'daki doktora çalışmalarım sırasında çok sayıda yeni arkadaş edin-

dim. Destek ve yardımlarını esirgememiş olan bütün arkadaşlarıma teşekkür borçlu olduğumu ifade etmeliyim.

Kitabın son hazırlıkları yoğun ve hızlı bir tempoyla gerçekleştirilmiştir. Nalan Turna son taslakları okumuş ve hataların en aza indirilmesi noktasında önemli yardımlarda bulunmuştur. Titiz çalışmalarından dolayı İletişim Yayınları çalışanlarına ve editörlük görevini üstlenmiş olan Asena Günal'a teşekkür borçluyum. Kitabın hazırlık aşamasında Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu'nun, 01HZ101 numaralı proje kapsamında desteği olmuştur. Bu kuruma da teşekkür ederim. Son olarak, bu kitabın oluşum sürecinde yaşadığım her türlü sıkıntıyı benimle paylaşan Özlem'e teşekkür etmek istiyorum.

SUNUŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet, refah sistemi ve hayır işlerinin incelendiği bu çalışmada esas olarak, İkinci Abdülhamid ve İkinci Meşrutiyet dönemleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı tarihçiliğinde sosyal devlet, refah rejimi, sosyal politika, sosyal yardım, hayır işleri, yardım dernekleri, yardım ve bağış kampanyaları ve yoksulluk gibi olgular, henüz kavramsal bir perspektifle incelenmemiştir. Bu kitap söz konusu boşluğu, siyaset, iktidar ve meşrutiyet meselelerini de kapsayacak şekilde doldurmayı hedeflemiştir.

Refah rejimi ve hayır işleri, siyasî düzleme öncelik verilerek incelenmiş olduğundan, yoksullar bu kitabın ağırlıklı konusunu oluşturmamıştır. Bu kitapta daha çok, refah uygulamalarının siyasî elitin iktidar stratejileri çerçevesinde kazandığı anlamlar üzerinde durulmuş ve sosyolojik bir yaklaşımla Osmanlı coğrafyasında modern sosyal devletin oluşumu konusu ele alınmıştır. 1970 ve 80'li yıllardan bu yana sosyal tarihin aşağıdan bir perspektifle yazılması gerektiği şeklindeki yerleşik inanca rağmen, bu kitap

aşağıdan yukarıya doğru bir sosyal tarih olmak iddiasında değildir. Kuşkusuz Osmanlı yoksullarının, tarihin öznelere olarak akademik yazında hak ettikleri yeri alabilmeleri için farklı çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada yoksullar, siyasî elit tarafından gündeme getirilen refah uygulamaları ve sosyal politikaların muhatabı oldukları ölçüde yer almıştır. Bununla birlikte burada, yoksulların edilgen bir konuma mahkûm edildiğini düşünmek yanlış olacaktır. Her şeyden önce on dokuzuncu yüzyıl boyunca sosyal refah uygulamalarının, siyasî iktidarın meşruiyeti açısından bir gereklilik haline dönüşmüş olması, yığınları hesaba katmak zorunda olan bir siyaset tarzının yerleşiklik kazandığı anlamına gelmektedir. Siyaset ve siyasî elitin iktidar stratejilerini ön plana çıkartan bu kitapta siyaset kavramı, geniş bir anlamda kullanılmıştır. Şöyle ki, hayır işleri ve refah uygulamaları, bizzat siyaset, veya siyaset teknikleri olarak kavramsallaştırılmıştır. Böylece sosyal refah uygulamaları ve hayır işleri üzerinde yoğunlaşarak son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidar ve siyasetin aldığı biçimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bir başka ifadeyle, “yüksek siyaset” olarak isimlendirebileceğimiz dar anlamıyla siyaset ile, siyasetin gündelik biçimlerinin, kültürel ve törensel formlarının tek bir analitik çerçevede içinde bütünleştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın arka planını oluşturan daha genel kuramsal meseleleri modernite, siyaset, devlet ve monarşi olarak sıralamak mümkündür. Zaman zaman açık, zaman zaman da örtük bir şekilde üzerinde durulan teorik açılımlı tartışmaların ilk bakışta, Foucault ve Habermas eksenli bir kavramsal çerçeveyi çağrıştırdığı düşünülebilir. Ancak kitabın tamamı okunduğunda, gerek sosyal kontrol gerekse kamusal alan kavramlarının son derece esnek ve geniş bir tarihsel perspektif içinde kullanıldığı görülecektir. Her

şeyden önce, sosyal kontrol meselesi, öznesi olmayan tarih dışı bir olgu olarak ifade edilmemiş, daha çok, siyasî elitin iktidar stratejileri dikkate alınarak kavramsallaştırılmıştır. Kamusal alan kavramı ise, demokratik bir içerik atfedilmeden, siyasetin tezahür ettiği ortam veya zemin olarak tasavvur edilmiştir. Bu yaklaşımda, Geoff Eley'nin, Habermas'ın kamusal alan kavramına yaptığı katkının izlerini bulmak mümkündür.¹ Modernite sorunu açısından ise bu kitabın, bir Osmanlı modernitesi modeli oluşturmak gibi bir kaygısının olmadığı da vurgulanmalıdır. Farklı ve çoğul moderniteler kavramlarının akademik çalışmalarda yaygınlaşmaya başladığı günümüzde, genellikle "özcü" ve "kültürcü" yaklaşımların bu yeni yönelimlere temel teşkil etmekte olduğunu görüyoruz.² Bu kitapta modernite meselesinin, siyasetin belirleyici rolü göz ardı edilmeksizin bütüncül ve karşılaştırmalı bir dünya tarihi perspektifi içinde kavramsallaştırılması gerektiği görüşü benimsenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet, refah rejimi ve hayır işlerine yönelik bir çalışmanın, refah devletinin krizi ve yoksulluk sorununun dünya gündemine oturmuş olduğu günümüz ortamından etkilenmemiş olması düşünülemez. Bu noktada öncelikle, refah uygulamalarının tarihiyle ilgili çalışmalar açısından modernleşmeci anlayışla-

---

1 Geoff Eley, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century," Craig Calhoun (der.) *Habermas and the Public Sphere* içinde (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1996).

2 Farklı ve çoğul modernite kavramlarına yönelik eleştirel bir yaklaşım için bkz. Arif Dirlik, "Modernity as History: Post-Revolutionary China, Globalization and the Question of Modernity," *Social History* 27, no. 1 (2002). Dirlik'in eleştirileri Nilüfer Göle'nin de "Batı-dışı modernite" veya "melez moderniteler" kavramlarıyla dahil olduğu yeni bir akademik okulu hedef almaktadır. Nilüfer Göle, "Batı-dışı Modernlik: Kavram Üzerine," *Melez Desenler* içinde (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), Nilüfer Göle, "Snapshots of Islamic Modernities," *Daedalus* 129, no. 1 (2000).

rın ciddi bir itibar kaybına uğramış olduğunun altı çizilmelidir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan evrede modern sosyal devletin düz bir ilerleme çizgisi üzerinde oluştuğunu düşünmek artık imkânsız görünmektedir. Bu durum, özellikle son yirmi, yirmi beş yıl içerisinde, sosyal kazanımlar olarak görülen refah uygulamalarının kolayca tasfiyesiyle daha da netlik kazanmıştır. Sosyal refah devletinin on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yaşanan modernleşme sürecinin nihâî durağı olduğu şeklindeki yaklaşım açıklayıcılığını yitirmiş ve günümüzde olduğu gibi on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunda da refah uygulamalarının bir tür yönetim tekniği ve siyaset tarzı olduğu gerçeği daha da belirginleşmiştir. Refah uygulamalarının da bir tür siyaset tekniği olarak siyasî elitin iktidar stratejileriyle bağı içinde tartışılması gereği, yine bu çerçevede anlam kazanmaktadır.³

Osmanlı sosyal devlet ve refah uygulamalarını kuramsal derinlikte inceleyen eserler bulunmadığı için, bu çalışma kendi terim ve kavramlarını oluşturmak durumunda kalmıştır. Bu nedenle sıklıkla eski kelime ve ifadelere başvurulmuştur. Hayrat ve meberrat, iane, atiyeye-i seniyye, ih-san-ı şahane, tebaaperver, insaniyetkârane ve fukaraperver gibi terimler bunlara örnek olarak verilebilir. Metin okunduğunda refah sistemi, refah rejimi, sosyal yardım, refah uygulamaları, sosyal devlet, sosyal politika gibi kavramlara son dönem Osmanlı tarihi çerçevesinde yüklemiş olduğum anlamlar açıklık kazanacaktır. Ayrıca, "refah rejiminin monarşik biçimleri," "kamusal alanın monarşik bir

3 Günümüzde üretim, tüketim ve bölüşüm kalıplarının küreselleşmiş olması, meşruiyet tekniği ve siyaset tarzı olarak sosyal refah uygulamalarının zemini de uluslararası sermayenin ihtiyaçlarına göre yeniden belirlenmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet," *Toplum ve Bilim*, no. 92 (2002).

doğrultuda şekillenmesi” ve “kamusal alanın nasyonalizasyonu ve militarizasyonu” veya “sivil toplumun militarizasyonu” gibi yeni kavramlar da türetilmiştir.

***

Elinizdeki kitap, giriş bölümünü takip eden üç ana kısımdan oluşmaktadır. Giriş bölümünde genel olarak, İkinci Abdülhamid ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde hayır işleri, siyaset ve iktidar konuları incelenmektedir. Bu bölümde ayrıca, iktidar, siyaset ve sosyal refah uygulamalarının tarihsel ve kuramsal bir çerçevede incelenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devletin Oluşumu” başlığını taşıyan birinci kısımda, son dönem Osmanlı refah sistemi, modern devletin oluşumu olarak değerlendirilmektedir. Modern devletin oluşum sürecinde devletin sosyal alana ve bireylerin gündelik yaşamına daha fazla müdahale ettiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle nüfusun üretken kapasitesi, refah ve sağlığına yönelik uygulamalar, modern siyasetin belkemiğini oluşturur. Ancak modern devlet, bir yandan toplumu oluşturan bireylere sağlık ve refah hizmetleri götürerek onların üretken kapasitelerini artırmaya, diğer yandan da nüfusun sosyal ve ahlakî kontrolüne ağırlık vererek bu kapasitenin ortaya çıkmasını sağlamaya çalışır. Bu noktadan hareketle ikinci bölümde, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunda devletin yoksullara yönelik sosyal yardım uygulamalarının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Üçüncü bölümde ise, on sekizinci yüzyılın ortalarından 1910’lu yıllara kadar uzanan süreçte kent yoksullarının marjinal bir kesimini oluşturan dilenciler ve serserilere yönelik söylem ve politikaların değişimi incelenecektir. Sosyal devlet oluşumunu uzun dönemli tarihsel bir perspektif içinde inceleyen bu bölümde,

devletin ahlakî ve sosyal kontrol işlevlerinde bir derinleşme yaşandığı görüşü işlenmiştir.⁴

“Osmanlı Refah Sisteminin Monarşik Biçimleri” başlığını taşıyan ikinci kısımda, Abdülhamid’in iktidar stratejisinin sosyal refah alanı üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kısmı oluşturan bölümlerde, hayır işleri ve modern sosyal kurumlara önemli yatırımlar yapan Abdülhamid’in kapsayıcı bir refah sistemi oluşturduğu fikri savunulmuştur. Abdülhamid’in monarşik refah sistemi, sosyal devletin, son dönem Osmanlı siyasi konjonktüründe almış olduğu tarihsel biçim olarak değerlendirilmiştir.

---

4 Osmanlı veya Ortadoğu tarihçiliğinde Foucault'nun "sosyal kontrol" paradigmasından esinlenen araştırmacılar, zaman zaman inceledikleri tarihsel malzemeyle ilham aldıkları teorik modele uygun hale getirebilmek için fazlasıyla zorlanmaktadır. Örneğin, bazı araştırmacılar arşiv belgeleri veya diğer bazı kaynakları keyfi bir biçimde kullanılmaktadır. Özellikle bir kısım araştırmacılar kanun, nizamname ve iradeler üzerine yoğunlaşmakta ve bu malzemelerin gerçek uygulamaları yansıtmaktan çok, siyasi iktidarların arzu ve eğilimlerini ifade ediyor olduğu gerçeğini çoğunlukla ihmal etmektedirler. Bu kitabın üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde gösterileceği gibi, örneğin dilenciler ve serserileri kontrol etmek üzere çıkartılan nizamname ve iradelerden, sorunsuz bir şekilde işleyen bir kontrol sisteminin yerleştirilmiş olduğu gibi yanlış bir sonuca kestirmeden ulaşabilmektedirler. Modern devletin ve sosyal kontrol mekanizmalarının oluşumunu tespit etmek için, bu araştırmacıların yaptığının aksine, esas olarak bu doğrultudaki pratik politik uygulamaların dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı tarihçiliğinde bu ve benzeri problemlerin eleştirel bir tahlili için bkz. Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, "Historiography in West Asian and North African Studies since Sa'id's Orientalism," Arif Dirlik, Vinay Bahl ve Peter Gran (der.) *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies* içinde (New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2000). Khalid Fahmy'nin, Timothy Mitchell'e yönelik eleştirileri de bu çerçevede değerlendirilebilir. Fahmy'ye göre Mitchell, "disipliner siyasetin" pratikteki uygulandığını tespit etmekten çok bu siyasetin arkasındaki zihniyetle ilgilenmektedir. Mitchell'in çalışması on dokuzuncu yüzyıl Mısır'ında devlet ve sosyal kontrol tekniklerine ilişkin bir tablo sunmaktan uzak kalmakta ve daha çok Mitchell'in, ilham aldığı modelden hareketle kurgulamış olduğu bir anlatı görünümünü taşımaktadır. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Kurmuş olduğu refah sistemi aracılığıyla kendisini yoksul ahalinin yegâne koruyucusu olarak sunan Abdülhamid, aslında iktidarına daha fazla meşruiyet kazandırmak istemiştir. Dördüncü bölümde, törensel bir hava içinde icra edilen yardım faaliyetleri incelenmiştir. Aynı bölümde, söz konusu törenler aracılığıyla temsil imkânı bulan siyaset zihniyeti de ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır. Beşinci bölüm, Abdülhamid'in son derece yaygın hayır faaliyetlerinin niceliksel bir tahlilini yapmayı amaçlamıştır. Burada sistemin farklı unsurları ve bu unsurların gerçekleştirdiği işlevler tespit edilmeye çalışılmıştır. Altıncı bölümde, Abdülhamid döneminde oluşturulan modern sosyal kurumlara yüklenmiş olan ideolojik anlamlar ve bu kurumların padişahın iktidar stratejisi çerçevesinde oynadıkları roller incelenmektedir. Burada önemli olan, söz konusu modern refah kurumlarının, bürokratik bir devletin sosyal hizmet kurumları olarak değil de, Abdülhamid'in hayratı olarak sunulmuş olmasıdır. Bu kurumlar sayesinde, yoksul halkın yegâne koruyucusu padişah imajı ile, bilim, ilerleme ve modernleşme temaları etrafında kurgulanan pozitivist bir siyasî söylemin harmanlanması mümkün olabilmiştir. Abdülhamid dönemi monarşik refah sisteminin üçüncü önemli unsurunu oluşturan kamusal alanın genişlemesiyle sonuçlanan yardım ve bağış kampanyaları ise yedinci bölümün konusunu oluşturmaktadır. Bu kampanyaların birçoğu, Abdülhamid'in iktidar stratejisine hizmet etmek üzere kurgulanmıştır. Hiç şüphesiz toplumun farklı kesimleri bu faaliyetlere farklı kaygılarla yaklaşmıştır. Sonuç itibarıyla Abdülhamid döneminde kamusal alan, farklı çıkarların seslendirildiği bir zemin olmuştur.

Kitabın "İkinci Meşrutiyet ve Yardım Faaliyetleri" başlığını taşıyan üçüncü kısmı 1908 devrimi ardından yaşanan süreci incelemektedir. Sekizinci bölümde ilk olarak, dev-

rimin hemen ardından iktidar üzerindeki denetimini artırmış olan yeni siyasî elitin, Abdülhamid'in monarşik refah sistemine karşı giriştiği mücadele kısaca değerlendirilmekte ve ardından da fukaraperver cemiyetleri ve merkezî devleti eksene alan seküler-bürokratik bazı uygulamalarla yeni bir sosyal refah sisteminin oluşumu incelenmektedir. Son olarak dokuzuncu bölümde İttihatçı elitin, Hilal-i Ahmer ve Donanma Cemiyeti gibi yarı-resmî dernekler aracılığıyla devlet-toplum ilişkilerine yönelik organik ve uyumlu bir zihniyeti yerleştirme çabası üzerinde durulmaktadır. Bu dönemde Osmanlı kamusal alanı olabildiğince genişlemiştir, ancak devleti tamamlayan, militarist ve milliyetçi bir eksende.

BİRİNCİ BÖLÜM
**SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
HAYIR İŞLERİ, SİYASET VE MEŞRUIYET
1876-1914**

II. Abdülhamid'in kısa bir biyografisini hazırlayan Sabuncuzâde Lui Alberi kitabında, padişahın fakirlere, felaketzedelere, yaralı askerlere ve savaş yetimlerine karşı beslemiş olduğu şefkati ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Abartılı bir methiye niteliği taşıyan bu eserinde Alberi, cami inşası, cami bakım ve onarımına verilen önemi, Darüşşafaka'nın tamir ve bakımı için yapılan harcamaları ve Darülaceze'nin kurulmasını Abdülhamid'in önemli hayır işleri arasında saymıştır. Alberi'ye göre bu özellikler, padişahın siyasetteki ve idaredeki ustalığının ve yaratıcılığının en iyi göstergeleridir.¹ Öyle anlaşılıyor ki Alberi, Abdülhamid'in iktidar stratejisinde hayır işlerinin merkezî bir konuma sahip olduğunu çok iyi farkındaydı ve bu nedenle methiyesinde padişahın hayırseverliğini ön plana çıkarmaya ayrı bir özen göstermişti. Alberi'nin bu kısa eseri bize, hayır işlerinin ve refah uygulamalarının siyasî düzlemden ayrı düşünülmemeyeceğini çok açık bir şekilde göstermektedir. Elinizdeki bu

1 Sabuncuzâde Lui Alberi, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, yayına hazırlayan Mahir Aydın (İstanbul: Kitabevi, 1997).

çalışmada, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda hayır işleri ve refah uygulamalarının siyasî boyutu incelenecektir. Esas olarak, Abdülhamid dönemi (1876-1909) ve İkinci Meşrutiyet yıllarının Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar olan evresi (1908-1914) üzerinde durulacaktır. Öncelikli amaç, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda refah uygulamaları ve hayır işlerini, siyaset alanının dinamik yapısına ve Osmanlı elitinin düşünsel dünyasına referansla anlamlandırmaya çalışmaktır.

Osmanlı tarihçiliğinde hayır işleri ve refah uygulamaları konusunda perakende çalışmaların çokluğundan bahsetmek mümkünse de, özellikle son dönem dikkate alındığında bu karmaşık olguyu derinlemesine tahlil eden çalışmaların varlığından bahsetmek de zordur. Örneğin, vakıflar üzerine yapılan çalışmalar, ele aldıkları konu ve inceledikleri dönem ve coğrafya itibarıyla çeşitlilik göstermekle birlikte son derece dağınık bir görünüm arz etmektedir.² Bazı Os-

---

2 Vakıfların politik, kültürel ve sosyoekonomik işlevleri üzerine son yirmi yılda değişik dillerde çok sayıda çalışma yayınlanmıştır. Bu literatürün kısa bir değerlendirmesi için bkz. Miriam Hoexter, "Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41, no. 4 (1998). Hoexter'in makalesinin sonunda vakıflar konusunda ayrıntılı bir bibliyografya da bulunmaktadır. Son yıllarda vakıflar üzerine Türkçe yapılan çalışmaların sayısında da önemli artışlar olmuştur. Bu çalışmaların önemli bir kısmı tek bir vakıf ve özellikle de söz konusu vakfın vakfiyesi üzerine yoğunlaşan kısa makaleler biçimindedir. Ancak bu durumun önemli istisnaları da bulunmaktadır. Bu çerçevede Hasan Yüksel'in on yedinci yüzyıl, Bahaeddin Yediyıldız'ın on sekizinci yüzyıl ve Nazif Öztürk'ün on dokuzuncu yüzyıl vakıfları üzerine yaptıkları kapsamlı monografik çalışmalar özellikle belirtilmelidir. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)* (Sivas: 1998). Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995). Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi (The Journal of Ottoman Studies)*, no. III (1982). Bahaeddin Yediyıldız, *Institution Du Waqf Au XVIIIe Siecle En Turquie: Etude Socio-Historique* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985). Bu yeni literatürün kısa bir değerlendirmesi için bkz. Nadir Özbek, "Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar," *Tarih ve Toplum* 32, no. 187 (1999). Vakıfların sosyal ve

manlı tarihçileri, vakıfların ve özellikle de saray mensupları tarafından kurulmuş olan büyük külliyelerin varlığından hareketle klasik dönem Osmanlı devletini anakronik bir şekilde “refah devleti” olarak nitelemektedirler.³ Diğer bazı tarihçiler de, vakıflarda bir “Osmanlı sivil toplumunun” izlerini aramaya girişmişlerdir.⁴ Osmanlı tarihçileri çoğunlukla ahistorik ve özcü bir yaklaşımla vakıfların, imparatorluğun 600 küsur yıllık tarihi boyunca, kuruluş amaçları ve yerine getirmiş oldukları sosyal ve siyasî işlevler açısından sanki hiç değişmedikleri izlenimini vermektedirler.⁵ Halbuki vakıflar, on dokuzuncu yüzyıl boyunca sosyal yardım işlevlerini önemli ölçüde yitirmişlerdir. Bu süreç içerisinde Osmanlı padişahları hayır işleri için vakıf kurumuna daha

---

kültürel işlevleri konusunda Osman Ergin’in çalışmalarına da işaret etmek gerekmektedir. Osman Nuri Ergin, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1937). Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939).

- 3 Örnek olarak bkz. Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). İnalcık’ın kitabının bir bölümünde “Bir Refah Devleti olarak Osmanlı Devleti” alt başlığını kullanmış olması dikkat çekicidir.
- 4 Haim Gerber, “Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy,” Kemal Karpat (der.) *Ottoman Past and Today’s Turkey* içinde (Leiden: Brill, 2000).
- 5 Tarihçiler vakıf kurumunda genellikle Osmanlı’ya veya Ortadoğu’ya ait daha çok İslâmî bir öz arama eğiliminde olmuşlardır. Bu kurumlar, içinde buldukları sosyopolitik ve tarihsel koşullar dikkate alınarak incelenmelidir. Bu noktada, Ömer Lütfi Barkan’ın neredeyse yarım yüzyıl önce yapmış olduğu uyarı son derece önemlidir: “...Vakıfın şartlarının Şeriat vazi’ninin nas’ları gibi değişmezliği prensibinin dini ve hukukî bir esas olarak umumiyetle kabul edilmiş olmasına rağmen, vakıf tesislerinin uzun ömürleri boyunca çok enteresan safhalar arzeden zengin bir tarihleri olması lazım gelir. Vakıfların bu hayat hikâyelerini ise onların tesis senedlerinden (vakfiyelerden) çıkarmanın mümkün olamayacağı aşîkârdır. İşte burada bazı örneklerini vermek istediğimiz Yıllık Muhasebe Cedvelleri, içtimai ve iktisadî varlıklar olarak vakıfların devirlerinin umumi şartlarına, konjonktür hususiyetlerine ve kendi yaşlarına göre maruz kalacakları değişiklikleri bütün teferruatıyla takip ve rakamlarla tesbit etmeğe müsait malumatı ihtiva etmektedirler.” Ömer Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1-2 (1962-1963): 244-245.